

LIBRI GEDANENSES XXXVII

EWA BARYLEWSKA-SZYMAŃSKA

ORCID: 0000-0003-0887-3714

PIERWSZE GDAŃSKIE SPOŁECZNE
ZAKŁADY OPIEKI NAD MAŁYMI DZIEĆMI
W ŚWIETLE STATUTU Z 1870 ROKU

Abstrakt. Statut społecznego Stowarzyszenia do Urządzenia i Utrzymania Zakładów Opieki nad Małymi Dziećmi (*Verein zur Errichtung und Erhaltung von Klein-Kinder-Bewahr-Anstalten*) z 1870 roku określa cel działalności organizacji, jakim było zapewnienie dzieciom w wieku od 2 do 7 lat właściwej opieki w ciągu dnia, kiedy ich niezamożni rodzice pracowali. Personel placówek zgodnie z zaleceniami władz Stowarzyszenia kształtował postawy moralne podopiecznych, wychowywał, uczył nawyków higienicznych, a przez prowadzenie zajęć dydaktycznych zapewniał dobry start w kolejne etapy nauki szkolnej. Pod koniec lat sześćdziesiątych XIX wieku w czterech Zakładach – na Starym Mieście (od 1839 roku), na Dolnym Mieście (od 1844 roku), na Starym Przedmieściu (od 1848 roku) i na obrzeżach Głównego Miasta (od 1858 roku) – opiekę znajdowało około 700 małych dzieci. Stowarzyszenie aktywizowało gdańszczyzan, nie tylko aktywnie uczestniczących w pracach organizacji, ale również tych, którzy udzielali wsparcia finansowego i rzeczowego. Na podkreślenie zasługuje zaangażowanie w działalność kobiet, które nie tylko należały do Stowarzyszenia, ale zgodnie ze Statutem z 1870 roku – wyjątkowo w ówczesnych realiach społecznych – mogły wchodzić w skład Rady Zarządzającej (*Verwaltungs-Rath*), a nawet (w przypadku jednej osoby) uczestniczyć w pracach samego Zarządu (*Vorstand*).

Słowa kluczowe: stowarzyszenia, małe dzieci, emancypacja kobiet, przedszkola, Gdańsk – XIX w.

Dziewiętnasty wiek w Gdańsku do niedawna nie budził szerszego zainteresowania badaczy i był słabo opracowany w polskiej historiografii. Wyzwaniem okazało się przygotowanie pierwszej części czwartego tomu *Historii Gdańska*¹. Profesor Edmund Cieślak po zakończeniu prac nad tomem wspominał, że trzeba było odwołać się do badaczy spoza środowiska gdańskiego, gdyż na miejscu

¹ *Historia Gdańska*, red. E. Cieślak, t. 4, cz. 1: 1815–1920, Sopot 1998.

nikt nie podejmował się opracowania niektórych zagadnień². Jednak w ostatnim okresie sytuacja ulegała stopniowej zmianie. Od końca lat dziewięćdziesiątych zeszłego stulecia zaczęły powstawać prace naukowe skoncentrowane na dziewiętnastowiecznym Gdańsku; tematyką tą zainteresowani są coraz liczniejsi badacze. Również mieszkańcy miasta zwracają swoją uwagę na ten właśnie okres³.

W tym miejscu wskazać można jedynie na kilka wybranych wątków poruszanych w nowszej literaturze przedmiotu. Miasto Gdańsk i jego dziewiętnastowieczne wizerunki stały się tematem interesujących publikacji⁴. Zasadniczy postęp odnotowano w ustaleniach na temat gdańskiej architektury, zajmowano się zarówno przestrzenią miasta, jak i poszczególnymi obiektami, a także ich twórcami – architektami⁵. Podjęte zostały zagadnienia szczegółowe, między innymi opracowania doczekała się historia zieleni publicznej⁶, czy też pierwszych gdańskich kąpielisk⁷. Postępują badania nad historią i rozwojem dzielnic miasta⁸.

² Rozmowa autorki z prof. Edmundem Cieślakiem w 1998 roku. Brak badań podstawowych postrzegany był zresztą jako mankament wspomnianego tomu, zwłaszcza historia kultury, sztuki, życia społecznego nie zostały tam wnikliwie przeanalizowane.

³ Często spotykana jest opinia, że do rozbudzenia zainteresowania Gdańskiem XIX i pierwszej połowy XX wieku znacząco przyczyniły się tzw. „albumy Tuska”. Por. D. Tusk, W. Duda, G. Fortuna, *Był sobie Gdańsk*, Gdańsk 1996, t. 1; kolejne tomy 2, 3, 4 i 5 ukazywały się w 1997, 2000, 2001 i 2003 roku.

⁴ Poza wspomnianą serią *Był sobie Gdańsk...* i kolejnymi albumami poświęconymi poszczególnym dzielnicom miasta, np. G. Fortuna, D. Tusk, *Wrzeszcz*, Gdańsk 2002; *Olivia – Jelitkowo*, Gdańsk 2003, zob. też katalog wystawy: *Gdańsk i okolice 1793–1914. Miasto – ludzie – wydarzenia w rysunku i grafice*, Muzeum Narodowe w Gdańsku, red. W. Bonisławski, A. Baliński, Gdańsk 2014, s. 71–263 (z notami do prezentowanych obiektów) oraz K. Jackowska, *Obraz Gdańska i okolic Augusta Lobegotta Randta*, [w:] *Tradycjonalizm i neotradycjonalizm w sztuce XIX i XX wieku na Pomorzu*, red. J. Tarnowski, R. Nieczyפורowski, Gdańsk 2012, s. 35–85. Przygotowanych zostało także kilka albumów ukazujących „portrety” miasta, między innymi seria prezentująca dorobek gdańskich fotografów wydawana przez Fundację Karrenwall – np. *Atelier Gottheil & Sohn (1843–1943)*, red. J. W. Wołodźko, Gdańsk 2015.

⁵ Dla przykładu można wymienić: M. Omilanowska, *Gdańska czy (li) niemiecka? Problematyka identyfikacji narodowej i regionalnej na przykładzie architektury Gdańska lat 1871–1914*, [w:] ta sama, *Budowanie nad Bałtykiem. Studia z architektury i sztuki Gdańska, Pomorza i Żmudzi*, Gdańsk 2018, s. 42–51; J. Bielak, *Budowniczy miejski Carl Samuel Held i próby modernizacji Gdańska na przełomie XVIII/XIX wieku*, [w:] *Gdańsk i okolice...*, s. 54–63; ten sam, *Tradycjonalizm w służbie państwa. Szkic z dziejów norwega gmachu Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego*, [w:] *Tradycjonalizm i neotradycjonalizm...*, s. 87–117; K.A. Wojtczak, *„Ostoja Osowiaty i azyl dla sztuki” – dziewiętnastowieczna przebudowa klasztoru opfranciszkańskiego w Gdańsku na zespół szkół i Muzeum Miejskie*, [w:] *Stare Przedmieście*, red. J. Dargacz, K. Kurkowska, Gdańsk 2019 (*Historie Gdańskich Dzielnic*, t. 2), s. 285–306.

⁶ K. Rozmarynowska, *Ogrody odchodzące...? Z dziejów gdańskiej zieleni publicznej 1708–1945*, Gdańsk 2011, s. 180–245 (na temat założeń dziewiętnastowiecznych).

⁷ J. Dargacz, *Początki kąpieliska morskiego w Brzeźnie (1803–1806)*, „Rocznik Gdański”, t. 69–70 (za lata 2009–2010), s. 47–57; ten sam, *Początki kąpielisk morskich w okolicach Gdańska (około 1800 r.)*, [w:] *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku w kontekście europejskim*, t. 1, red. B. Płonka-Syroka i A. Kaźmierczak, Wrocław 2013, s. 177–197.

⁸ Dla przykładu można wskazać *Wędrówki po Wrzeszczu*, red. K. i J. Szczepańscy, Gdańsk 2011, czy też *Chełm*, red. J. Dargacz, K. Kurkowska, P. Paluchowski, Gdańsk 2018 i *Stare Przedmieście...*

Również gdańskie społeczeństwo dziewiętnastowieczne stało się przedmiotem analiz⁹. Wydawane są ważne materiały źródłowe, przede wszystkim wspomnienia dawnych mieszkańców, stanowiące istotne przyczynki na temat ówczesnej ludności, funkcjonowania miasta i życia codziennego. Gruntownego opracowania do czekała się także gdańska kultura historyczna¹⁰. Również dzieje kultury i sztuki oraz rzemiosła artystycznego stały się tematem podejmowanym w ostatnich publikacjach¹¹.

Prowadzone są także badania nad szkolnictwem i edukacją tego okresu w Gdańsku¹², zagadnienie to wymaga jednak dalszych opracowań szczegółowych. Nieco mniejszą uwagę poświęca się stowarzyszeniom i organizacjom społecznym, chociaż i na ten temat powstały ostatnio różne opracowania¹³. Wiek XIX był tym okresem historycznym, w którym emancypowało się mieszczaństwo; jednym z przejawów tego procesu było zakładanie stowarzyszeń aktywizujących mieszkańców¹⁴. Należy także podkreślić nową społeczną rolę kobiet, które w wielu stowarzyszeniach brały aktywny, a nawet wiodący udział.

z serii *Historie Gdańskich Dzielnic* wydawanej przez Muzeum Gdańska, gdzie pojawiły się traktowane równoprawnie tematy z XIX wieku.

⁹ E. Barylewska-Szymańska, Z. Maciakowska, *Miasto i ludzie u progu nowoczesności. Socjotografia Gdańska pierwszej połowy XIX wieku*, Gdańsk–Warszawa 2016 (Studia i materiały do dziejów domu gdańskiego, cz. 4, red. E. Kizik); M. Schulz, *Emanzipation in Stadt und Staat. Die Judenpolitik in Danzig 1807–1847*, Göttingen 2016 (Hamburger Beiträge zur Geschichte der deutschen Juden, Bd. 46).

¹⁰ Fundamentalną pracą na ten temat jest P.O. Loew, *Gdańsk i jego przeszłość. Kultura historyczna miasta od końca XVIII wieku do dzisiaj*, tłum. J. Mosakowski, Gdańsk 2012; wersja niemiecka: *Danzig und seine Vergangenheit 1793–1997. Die Geschichtskultur einer Stadt zwischen Deutschland und Polen*, Osnabrück 2003 (Einzelveröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts Warschau, 9).

¹¹ Ostatnio przygotowana została monograficzna wystawa poświęcona rodzinie gdańskich złotników Stumpfów, zob. katalog *Srebra od pokoleń. Gdańscy złotnicy Stumpfowie 1804–1945*. Katalog wystawy Muzeum Gdańska, red. A. Frąckowska, Gdańsk 2019.

¹² Z nowszych prac można dla przykładu wskazać: D. Binkowska, *Szkoły dla dziewcząt w dziewiętnastowiecznym Gdańsku (na podstawie źródeł znajdujących się w Bibliotece Gdańskiej)*, „Libri Gedanenses”, t. 26–28 (2011), s. 67–87; H. Dzienis, *Akademia Handlowa w Gdańsku – fundacja Jacoba Kabruna*, „Libri Gedanenses”, t. 29/30 (2013), s. 91–110; L. Mokrzejcki, *Gdańskie Gimnazjum Akademickie – zarys dziejów*, [w:] *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*, t. 1: *Szkice z dziejów*, red. E. Kotarski, Gdańsk 2008, s. 13–41 (tam też o likwidacji Gimnazjum Akademickiego, połączeniu dawnej uczelni ze Szkołą Mariacką i utworzeniu Gimnazjum Miejskiego); P. Paluchowski, *Pierwsi dyrektorzy Szkoły Nawigacyjnej w Gdańsku: Ludolf Tobiesen i Michael Bille*, [w:] *Między Gdańskiem a Santiago. 600-lecie konsekracji kościoła św. Jakuba fundacji szypków morskich w Gdańsku*, red. B. Siek, A. Szarszewski, P. Paluchowski, Gdańsk 2015, s. 215–228.

¹³ Zob. na przykład: H. Kowalska, *Powstanie i działalność Towarzystwa Sztuk Pięknych w Gdańsku w świetle jego statutu*, [w:] *Z dziejów kultury Pomorza XVIII–XX wieku*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk 2001, s. 64–80; E. Barylewska-Szymańska, *Johann Carl Schultz i ochrona zabytków w Gdańsku*, [w:] *Portret artysty na nowo odkryty. Johann Carl Schultz (1801–1873) znany i nieznany*. Katalog wystawy 7 sierpnia – 11 października 2009, red. J. Lijka, Malbork 2009, s. 121–142.

¹⁴ T. Nipperdey, *Verein als soziale Struktur in Deutschland im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert*, [w:] *Geschichtswissenschaft und Vereinswesen im 19. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte historischer Forschung in Deutschland*, hrsg. v. H. Boockmann, Göttingen 1972, s. 1–44.

W Gdańsku po 1814 roku powstały dziesiątki stowarzyszeń o bardzo różnym profilu działalności¹⁵. W tym miejscu można dla przykładu wskazać kilka, które wspierały rozwój dzieci i młodzieży¹⁶. Wcześniej, bo już w 1816 roku rozpoczęło działalność Towarzystwo Pokoju (Friedensgesellschaft). Stawiało ono sobie za cel pomaganie w zdobyciu wykształcenia przez niezamożną młodzież i zostało założone z inspiracji nadprezydenta Prowincji Prusy Zachodnie Heinricha Theodora von Schöna¹⁷. Na marginesie można przypomnieć, że jednym ze stypendystów tego towarzystwa był artysta Johann Carl Schultz, późniejszy dyrektor Szkoły Sztuk Pięknych (Kunstschule), społecznik i współzałożyciel dwóch kolejnych gdańskich stowarzyszeń¹⁸. Kolejną organizacją, na którą warto zwrócić uwagę, było założone w latach 1830/1831 Stowarzyszenie ds. Szkół dla Ubogich (Verein-Armenschulen). Zajmowało się ono dziewczętami z biednych rodzin, zapewniało im wyżywienie i odzież. Pomagało też podopiecznym w dostępie do nieodpłatnej edukacji oraz w nauce rzemiosła¹⁹.

Dzięki zapisowi poczynionemu w testamencie przez dr. Franza Christiana Brunattiego, powstała fundacja jego imienia (Dr. Brunatti-Stiftung). Darczyńca od 1816 aż do śmierci w 1835 roku był dyrektorem Zakładu Kształcenia Położnych (Entbindungs-Lehranstalt) i właśnie z tą instytucją związana była działalność fundacji. Zapewniała ona wsparcie i środki na wykształcenie urodzonym w Zakładzie dzieciom z ubogich rodzin aż do ukończenia przez nie 14 roku życia²⁰. Jeszcze wcześniej, w 1823 roku powstało Stowarzyszenie do Szerzenia Rzemieślniczej Działalności wśród Izraelitów (Verein zur Verbreitung handwerklicher Gewerbe

¹⁵ Na ten temat zob. E. Barylewska-Szymańska, Z. Maciakowska, dz. cyt., s. 325–328.

¹⁶ Nadal funkcjonowały Dom Dziecka i Sierot (Kinder- und Waisenhaus) przy Elżbietańskiej (Elisabethkirchengasse) 2, istniejący od około połowy XVI wieku, w tej lokalizacji do 1867 roku oraz Sierociniec (Spend- und Weisenhaus) przy ul. Sierociej (Am Spendhaus) 7, utworzony w 1669 roku, w tej lokalizacji do 1908 roku.

¹⁷ Członków zarządu Towarzystwa wymieniono w spisie adresowym z 1817 roku: *Adreß-Buch für das Königliche Danziger Regierungs-Departement mit besonderer Berücksichtigung der Stadt Danzig und ihres Polizei-Bezirks*, Danzig 1817, s. 43; G. Löschin, *Geschichte Danzigs von der ältesten bis zur neuesten Zeit*, T. 2, Danzig 1823, s. 493; W.F. Zernecke, *Neuester Wegweiser durch Danzig und dessen Umgegend. Eine alphabetisch geordnete Schilderung alles Desjenigen, was in und um Danzig merkwürdig oder in irgend einer Beziehung interessant ist. Nebst einem Anbange: Drei Tage in und bei Danzig*, Danzig 1843, s. 100–101; M. Gliński, *Towarzystwo Pokoju*, https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=Towarzystwo_Pokoju (dostęp: 2.09.2020).

¹⁸ Na temat drogi życiowej J.C. Schultza zob. J. Lijka, *Johann Carl Schultz (1801–1873) znany i nieznany. Zarys życia i twórczości*, [w:] *Portret artysty na nowo odkryty. Johann Carl Schultz (1801–1873) znany i nieznany*. Katalog wystawy 7 sierpnia – 11 października 2009, red. J. Lijka, Malbork 2009, s. 13–35.

¹⁹ H. Rickert, *Die Armenpflege in Danzig. Ein Beitrag zur Frage über die Wirkungen des Gesetzes vom 31. Dezember 1842*, [Danzig 1869], s. 22–23.

²⁰ Tamże, s. 14; *Verzeichnis der in Danzig bestehenden Stiftungen, Wohltätigkeitsanstalten und gemeinnützigen Vereine*, [Danzig] 1903, s. 14.

unter Israeliten), miało ono zachęcać do kształcenia i zapewnić opłacanie nauki rzemiosła żydowskiej młodzieży²¹.

Na tym tle w latach trzydziestych XIX wieku zaczął swoją działalność pierwszy Zakład Opieki nad Małymi Dziećmi (Klein-Kinder-Bewahr-Anstalt) w Gdańsku. Zanim jednak zostaną przedstawione osoby założycieli prowadzącego placówkę Stowarzyszenia, kolejne siedziby zakładów opiekuńczych oraz zachowany statut organizacji z 1870 roku, konieczne jest krótkie omówienie warunków mieszkaniowych i bytowych w ówczesnym Gdańsku, zwłaszcza wśród uboższych warstw ludności.

Liczba ludności Gdańska na przestrzeni całego XIX wieku wprawdzie wzrastała, ale w porównaniu do innych miast Królestwa Prus, a później Cesarstwa Niemieckiego był to postęp powolny. W 1806 roku Gdańsk zamieszkiwało 44 511 osób²², w okresie pierwszego Wolnego Miasta w latach 1807–1814 liczba ludności przejściowo spadła. W 1816 roku w Gdańsku wraz z włączonymi w jego granice terenami żyło 47 712 osób²³, co dawało miastu czwarte miejsce w Prusach – ludniejsze były tylko stołeczny Berlin, pobliski Królewiec i dolnośląski Wrocław²⁴. Wkrótce jednak miało się to zmienić. W drugiej połowie stulecia Gdańsk stał się miastem o drugorzędym znaczeniu²⁵, choć liczba ludności nadal wzrastała – w 1850 roku nad Motławą zamieszkiwało 58 012 osób, w 1867 roku 89 311 osób²⁶.

Ważnym parametrem, wiele mówiącym o warunkach bytowych ludności, jest gęstość zaludnienia na hektar. Na całym obszarze Gdańska wynosiła ona około połowy stulecia 39 osób, zaś w 1870 roku – 59 osób²⁷. Nie jest to jednak informacja miarodajna, ponieważ w terenie zabudowanym gęstość zaludnienia była znacznie wyższa. Na przykład w 1864 roku wynosiła nieco ponad 157 osób, a już sześć lat

²¹ W 1823 roku należało do tego stowarzyszenia 58 osób, a w 1869 roku zaledwie 24. Wspomina o nim G. Löschin, *Danziger Chronik des Jahres 1824. Zur Fortsetzung seiner Geschichte Danzigs*, Danzig b.r.w., s. 24. W literaturze występuje także pod nazwą Związek Przygotowania do Zawodów Rzemieślniczych Młodzieży Wyznania Mojżeszowego.

²² F.K.G. von Duisburg, *Geschichte der Belagerungen und Blokaden Danzigs von der frühesten bis gegenwärtige Zeit*, Danzig 1808, s. 471.

²³ H. Oelrichs, *Statistische Mittheilungen über den Regierungsbezirk Danzig* (Erste Fortsetzung), Danzig 1863, s. 15. Jan Baszanowski podał dla 1816 roku nieznacznie odmienne dane – 47 693 mieszkańców. Por. ten sam, *Przemiany demograficzne w Gdańsku w latach 1601–1846 w świetle tabel ruchu naturalnego*, Gdańsk 1995, s. 128.

²⁴ W. Geisler, *Die Großstadtsiedlung Danzig*, (Schriften der Stadt Danzig), H. 3, Danzig 1918, s. 29. W 1817 roku Gdańsk wyprzedzała Kolonia z 54.938 mieszkańcami. Por. K. Ślaski, *Stosunki demograficzne, narodowościowe i wyznaniowe*, [w:] *Historia Pomorza*, t. 3: 1815–1850, cz. 1: *Gospodarka, społeczeństwo, ustrój*, Poznań 1993, s. 149.

²⁵ E. Keyser, *Die Baugeschichte der Stadt Danzig*, Köln–Wien 1978, s. 463; J. Baszanowski, dz. cyt., s. 128 i 187.

²⁶ A. Romanow, *Obraz demograficzny miasta*, [w:] *Historia Gdańska*, red. E. Cieślak, t. 4, cz. 1: 1815–1920, Sopot 1998, s. 18.

²⁷ *Staatsbuch der Freien Stadt Danzig*, Danzig 1926, s. 167.

później – 175 osób²⁸. Przy czym dane te nie obejmują wojskowych, którzy do czasu wybudowania dużych kompleksów budynków garnizonowych kwaterowali w domach prywatnych. Podsumowując, Gdańsk w XIX wieku był miastem przełudnionym.

Liczba domów nie zwiększała się szybko. Brakowało wolnych terenów, ponieważ aż do końca stulecia miasto opasywały nowożytnie fortyfikacje. Mogła zatem następować jedynie intensyfikacja zabudowy. Należy przypomnieć, że w okresie wojen napoleońskich zniszczonych zostało 112 domów, natomiast dalszych 1115 uległo uszkodzeniu. W kolejnych latach budynki osłabione i konstrukcyjnie naruszone podczas działań wojennych legły w gruzach w wyniku katastrof budowlanych²⁹. Przystąpiono szybko do odbudowy i wprowadzono nawet w tym celu szereg ułatwień administracyjnych³⁰. Sytuacja ekonomiczna powodowała jednak, że nie można było modernizować istniejących domów lub zastępować ich nowymi w takim tempie, jakiego wymagałaby wzrastająca liczba ludności.

Bardzo zamożnych mieszkańców było w ówczesnym Gdańsku stosunkowo niewiele, grupę tę tworzyli przede wszystkim wielcy kupcy hurtownicy – tylko 194 na początku drugiej połowy XIX wieku. Do najzasobniejszych gdańszczan zaliczyć należy również maklerów giełdowych, przedsiębiorców i właścicieli nielicznych „fabryk”. Gdańsk w połowie stulecia był jeszcze miastem rzemieślniczym³¹. Systematycznie natomiast rosła liczba pracowników najemnych wynajmujących lokum i nie posiadających własnych nieruchomości.

Istniejące domy na znacznym obszarze miasta były w bardzo złym stanie technicznym. Piwnice, partery, a nawet wyższe piętra, były zawilgocone – w wielu piwnicach i suterenach stała woda lub dostawały się do nich nieczystości z rynsztoków. Domy położone w pobliżu wałów ziemnych były szczególnie zagrożone, bo ich mury stale nasiąkały wodą³². Latryny, jak przed wiekami, znajdowały się na podwórzach, a doły kloaczne w piwnicach, co stanowiło poważne zagrożenie zdrowotne³³. Przy bocznych ulicach Głównego Miasta i na prawie całym Starym Mieście nie było wcale latryn. Pojemniki z nieczystościami odbierano kilka razy w tygodniu, przenosząc je przez wnętrza domów; ich zawartość często trafiała prosto do rynsztoków³⁴, pogarszając stan czystości miasta. W domach nie było łazienek, a łaźni publicznych funkcjonowało tylko kilka³⁵.

²⁸ A. Romanow, dz. cyt., s. 19.

²⁹ Zawały się osłabione mury pozbawionych sąsiedztwa budynków.

³⁰ W. Krause, *Das Danziger Theater und sein Erbauer Carl Samuel Held*, b.m.w., b.r.w., s. 42.

³¹ E. Barylewska-Szymańska, Z. Maciakowska, dz. cyt., s. 331 i 420.

³² A. Liévin, *Die Mortalität in Danzig während der Jahre 1863 bis 1869 mit Beziehung auf die öffentliche Gesundheitspflege*, „Vierteljahrsschrift für Gesundheitspflege” 1871, s. 351–352.

³³ E. Wiebe, *Die Reinigung und Entwässerung der Stadt Danzig*, Berlin 1865, s. 6–7; A. Liévin, dz. cyt., s. 351.

³⁴ A. Liévin, dz. cyt., s. 351–352.

³⁵ Początkowo działała łaźnia przy ul. Żabi Kruk (Poggenpuhl) 75, założona przez Jeana Geor- ga Haffnera (por. W.F. Zernecke, dz. cyt., s. 29), w 1854 roku funkcjonowały dwie łaźnie – przy

Najgorsza była sytuacja ubogich mieszkańców, którzy zamieszkiwali domy o bardzo niskim standardzie; często w wynajętych przez siebie lokalach i małych mieszkankach podnajmowali kąt dla jeszcze uboższych, wszyscy żyli razem w dużym zagęszczeniu. Nierzadko w jednym budynku wielorodzinnym mieszkało 100 osób. Wnętrza domostw były pozbawione światła słonecznego, świeżego powietrza, ściany były zagrzybione lub zawilgocone, nie było podwórzy i ogrodów. W związku z taką sytuacją mieszkaniową śmiertelność w tej grupie ludności była duża, dotyczyło to głównie dzieci³⁶.

Należy wspomnieć, że sytuacja opisana w Gdańsku nie jest w tym okresie wyjątkowa, podobne warunki panowały w tym czasie we wszystkich większych europejskich miastach³⁷. Budowa wodociągów i kanalizacji w Gdańsku wpłynęła wprawdzie na ogólną poprawę zdrowotności i eliminację plag epidemii, ale nie miała wpływu na poprawę warunków mieszkaniowych – te na historycznym obszarze miasta nie uległy zmianie.

Powróćmy do społecznej inicjatywy wparcia dzieci z rodzin najuboższych. Nie może dziwić fakt, że pierwszy Zakład Opieki nad Małymi Dziećmi – określany w literaturze poświęconej Gdańskowi jako „przedszkole”³⁸ – został otwarty na Starym Mieście, w dzielnicy zamieszkiwanej wówczas głównie przez rzemieślników i najemnych robotników, w której warunki życia były szczególnie trudne. Powstanie gdańskiego Zakładu nie było odosobnione na tle innych miast ówczesnych Prus, jednak zasługuje na podkreślenie, że należał do wczesnych inicjatyw tego rodzaju³⁹. Pomysłodawcami utworzenia placówki byli Matthias Gotthilf Löschin (24 lutego 1790 – 31 stycznia 1868) i jego małżonka Louise Auguste z domu Müller (26 sierpnia 1794 – 27 marca 1870)⁴⁰.

ul. Podwale Przedmiejskie (Vorstädtischer Graben) 34 oraz przy ul. Zbytki (Ketterhagergasse) 13 (por. *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger für Danzig und dessen Vorstädte*, Danzig 1854, s. 243 i 295). W 1867 roku sytuacja przedstawiała się jeszcze gorzej, w spisie adresowym odnotowano tylko wspomnianą właśnie łaźnię przy ul. Podwale Przedmiejskie (por. *Wohnungs-Anzeiger von See- und Handelsstadt Danzig nebst den Vorstädten pro 1867/68*, Danzig 1867, s. 214).

³⁶ W latach 1825–1862 wynosiła blisko 26 proc. wszystkich zgonów. Liévin przeanalizował szczegółowo śmiertelność zwłaszcza ubogich mieszkańców, w tym dzieci; liczbę zgonów powiązał z warunkami mieszkaniowymi panującymi na poszczególnych obszarach Gdańska, A. Liévin, dz. cyt., s. 355 i 364.

³⁷ M. Rodenstein, „*Mehr Licht und Luft*“. *Gesundheitskonzepte im Städtebau seit 1750*, Frankfurt/Main–New York 1988, s. 54.

³⁸ Zob. np. B. Czyżak, *Starogdański nurt kultury*, [w:] *Historia Gdańska*, red. E. Cieślak, t. 4, cz. 1: *1815–1920*, Sopot 1998, s. 225.

³⁹ Od 1834 roku w niemieckich miastach systematycznie powstawały stowarzyszenia prowadzące Zakłady Opieki nad Małymi Dziećmi, szczególnie impuls wyszedł z Bawarii, gdzie protektorat nad założonym w 1834 roku Stowarzyszeniem Kobiet do spraw Zakładów Opieki nad Małymi Dziećmi (Frauenverein für Kleinkinderbewahranstalten) objęła królowa Theresa von Sachsen-Hildburghausen, małżonka króla Ludwika I. Por. F. W. Rudolph, *Zeittafel zur Kindergartengeschichte*, <http://www.f-rudolph.info/downloads/rudolphkindergartengeschichte2.pdf>, s. 25 (dostęp: 5.09.2020).

⁴⁰ W. F. Zernecke, dz. cyt., s. 154–155 podał, że inicjatorem założenia pierwszego gdańskiego Zakładu Opieki był nauczyciel sportu Karl Euler. W innych źródłach informacja ta nie jest podawana.

Matthias Gotthilf Löschin jest obecnie postacią w Gdańsku nieco zapomnianą, chociaż badacze cenią go jako zasłużonego historyka dziejów lokalnych. Przyszedł na świat w mieście nad Motławą jako syn właściciela barki, był uczniem w tutejszej szkole św. Piotra i Pawła (Petri-Schule), a później w Gimnazjum Akademickim (Akademisches Gymnasium). Studiował teologię na uniwersytecie w Królewcu (Albertus-Universität Königsberg). Po powrocie do Gdańska początkowo nauczał prywatnie, a w 1815 roku rozpoczął pracę w Szkole św. Barbary (St. Barbara-Schule), by dziewięć lat później przenieść się do Szkoły św. Jana (Johannisschule). Objął funkcję dyrektora placówki, która uzyskała w tym czasie status średniej szkoły realnej i mieściła się początkowo przy ul. Straganiarskiej (Häkergasse) 19, a od 1848 roku przy ul. Św. Ducha (Heilige Geistgasse) 111. Löschin kierował Szkołą św. Jana do przejścia na emeryturę w 1860 roku. Ponadto w latach 1829–1863 był także bibliotekarzem Biblioteki Miejskiej (Danziger Stadtbibliothek)⁴¹.

Poza aktywnością zawodową Löschina pochłaniała praca naukowa a także literacka. Po latach można było stwierdzić, że „jak nikt inny miał on wywrzeć trwałą wpływ na dziejopisarstwo miejskie”⁴². Sięgał do źródeł, jako bibliotekarz miał pełen dostęp do materiałów historycznych, korzystał też z prywatnych archiwów rodzin patrycjuszowskich. Lista dokonań Löschina jako historyka jest długa, warto przypomnieć kilka z nich. Był przez dwa lata wydawcą tygodnika poświęconego zagadnieniom kulturalnym, na którego łamach ukazały się pierwsze dzieje miasta jego autorstwa (1815–1816)⁴³. Następnie opracował dwutomową *Historię Gdańską (Geschichte Danzigs)* opublikowaną w latach 1822–1823⁴⁴. Późniejsi badacze docenili znaczenie tego dzieła. Podsumowaniem ich opinii może być stwierdzenie Petera Olivera Loewa, że autor „po raz pierwszy [zaprezentował] aktualnie znaną wiedzę o całej historii miasta, włącznie z historią gospodarczą, społeczną a także z historią kultury”⁴⁵. *Historia Gdańska* do początków XX wieku była niezastąpionym kompendium dziejów miasta, a i obecnie niejednokrotnie sięgają po nią historycy. Kolejne prace Löschina – pomniejsze rozprawy i przyczynki – oparte zostały również na gruntownie przestudiowanych źródłach, np. uzupełniające główne dzieło kroniki Gdańska wydane w latach 1824–1828, a także pozostałe przyczynki poświęcone miastu i jego okolicom⁴⁶. Warto pamiętać, że ich autor był

⁴¹ M. Gliński, *Ludzie dziewiętnastowiecznego Gdańska. Informator biograficzny*, Gdańsk 1994, s. 63–64; ten sam, *Löschin Matthias Gotthilf*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Słowiński, Gdańsk 2012, s. 582. Por. H. Dzienis, *Bibliotekarz Matthias Gotthilf Löschin*, [w:] *Kronika Biblioteki Gdańskiej 1596–2016*, red. A. Baliński, A. Frąckowska, M. Otto, Gdańsk 2016, s. 128–129. Przytoczeni autorzy wskazali, że ojciec M.G. Löschina był kupcem, natomiast P.O. Loew, dz. cyt., s. 57 podał, że był właścicielem barki.

⁴² P.O. Loew, dz. cyt., s. 57.

⁴³ G. Löschin, *Geschichte Danzigs*, „Gedana, ein Unterhaltungsblatt für die gebildeten Stände Danzigs zum besten Hülfbedürftiger” 2, H. 4 (1816).

⁴⁴ M.G. Löschin, *Geschichte Danzigs von der ältesten bis zur neuesten Zeit*, T. 1–2, Danzig 1822–1823.

⁴⁵ P.O. Loew, dz. cyt., s. 58.

⁴⁶ Löschin opublikował też wykazy gdańskich burmistrzów, rajców i ławników.

świetnym popularyzatorem, który przez liczne artykuły prasowe miał możliwość wpływania na poglądy gdańskiego mieszczaństwa⁴⁷.

Löschin był autorytetem i postacią w Gdańsku swojej doby znaną, na przyznanie mu w 1865 roku honorowego obywatelstwa miasta złożyło się zapewne zarówno szczególnie doceniane dziejopisarstwo, jak i aktywność społeczna – był m.in. członkiem Rady Miejskiej oraz należał do Towarzystwa Sztuk Pięknych (Kunstverein). Jednak ta druga sfera jego życia nie budziła dotąd zainteresowania badaczy, jedynie na marginesach wspominano o tym, że był założycielem – *de facto* współzałożycielem – „pierwszego przedszkola”⁴⁸ (il. 1).

Ważną rolę w założeniu i prowadzeniu pierwszego Zakładu Opieki nad Małymi Dziećmi, a później kolejnych placówek opiekuńczych, odegrała małżonka Löschina. Zazwyczaj kobiety tamtej doby pozostawały całkowicie w cieniu swoich mężów, jednak Auguste (tego imienia używała⁴⁹) była w ówczesnym Gdańsku osobą znaną, zwłaszcza w kręgach ludzi ubogich. Wydaje się, że jej własne doświadczenia mogły mieć wpływ na wybór drogi życiowej i wyjątkową chęć społecznego zaangażowania na rzecz dzieci.

Auguste Müller przyszła na świat na Oruńskim Przedmieściu (Stadtgebiet) w rodzinie Carla Gottlieba Müllera, sekretarza pruskiej królewskiej loterii. W 1807 roku straciła matkę, a trzy lata później również ojca. Sierotą została mając 16 lat. 26 listopada 1815 roku poślubiła Löschina, zaczynającego wówczas drogę zawodową. Ich trwające ponad 50 lat małżeństwo pozostało bezdzietne. „Miłość do świata dzieci” sprawiła, że w domu Löschinów wychowywali się przysmarnięci chłopcy. Niektórzy, dzięki starannej opiece i umożliwieniu dostępu do nauki osiągnęli wiele, zajmując w dorosłym życiu znaczące stanowiska. To jednak nie wystarczało pani Löschin, która zainteresowana była szczególnie losem dzieci zaniedbanych i ubogich. Przez ponad 30 lat angażowała się z niespożytą energią w działalność Zakładu, a następnie Zakładów Opieki nad Małymi Dziećmi – napisano później, że wypełniało to całe jej życie. Dzięki wsparciu siostry Johanny Müller, która prowadziła gospodarstwo domowe Löschinów, Auguste mogła całkowicie poświęcić się swoim podopiecznym. Niestety, po śmierci męża – jak wiemy z ówczesnych relacji – poczuła się osamotniona, załamana i bezsilna, w nieco ponad dwa lata później zmarła. Jednak niemal do ostatnich miesięcy życia angażowała się w działalność placówek opiekuńczych. Snuła plany założenia szkół dla dzieci z Zaroślaka (Petershagen), Biskupiej Górki (Bischofsberg), okolic ulic Czarne Morze (Schwarzes Meer) i Piaskownia (Sandgrube); tych zamierzeń nie udało się już wcielić w życie⁵⁰.

⁴⁷ P.O. Loew ujął to bardzo trafnie: „zręcznie wykorzystywał nowe możliwości medialnego oddziaływania na masy mieszczańskie”. Por. Tamże, s. 57.

⁴⁸ M. Gliński, *Löschin Matthias Gotthilf...*, s. 582. Postać Löschina nie doczekała się dotąd monograficznego opracowania, a niewątpliwie na to zasługuje.

⁴⁹ M. G. Löschin w swoich wspomnieniach podaje oba imiona żony – Louise Auguste (ten sam, *Aus dem Leben eines Amts-Jubilares. Am 5. Dezember 1865*, Danzig [1865], s. 27).

⁵⁰ Dane biograficzne na podstawie: *Worte der Erinnerung an die threue entschlafene Begründerin der hiesigen vier Klein-Kinder-Bewahr-Anstalten gewidmet der Armen unserer Stadt. Danzig, im März 1870* [Danzig 1870], PAN Biblioteka Gdańska, sygn. Oe 8356 8°.

Nie znamy wizerunku Auguste Löschin, na podstawie przytaczanych opinii współczesnych wiadomo, że kierując się skromnością i chęcią pozostawiania nieco w cieniu, nie wyraziła zgody na sportretowanie swojej osoby.

Wróćmy do lat końca lat trzydziestych XIX wieku. Wówczas to powołane zostało Stowarzyszenie do Urządzenia i Utrzymania Zakładu Opieki nad Małymi Dziećmi (Verein zur Errichtung und Erhaltung von Klein-Kinder-Bewahr-Anstalt), przekształcone z czasem w Stowarzyszenie do Urządzenia i Utrzymania Zakładów Opieki nad Małymi Dziećmi (Verein zur Errichtung und Erhaltung von Klein-Kinder-Bewahr-Anstalten). Data powstania organizacji podawana jest różnie, w jednym ze sprawozdań z działalności Stowarzyszenia znalazła się informacja, że 9 października 1867 roku [!] świętowano 30-lecie najstarszego Zakładu, który po krótkim czasie – 9 stycznia 1839 roku – przeniósł się do własnej siedziby⁵¹. Właśnie tą drugą datę przytaczano najczęściej w innych sprawozdaniach, np. w 1845/1846 wspomniano o siódmym roku działalności⁵². Z kolei Wilhelm Ferdinand Zerneck (1790–1859), skarbnik Zarządu Miasta i autor znanego przewodnika po Gdańsku, ale również członek Zarządu omawianego Stowarzyszenia⁵³, wskazał na 1838 rok jako początek działalności⁵⁴, który to rok ugruntował się w literaturze.

Statutu Stowarzyszenia opracowanego na okoliczność utworzenia pierwszego Zakładu Opieki niestety nie udało się odnaleźć. Zapewne ulegał on zmianom wraz z przybywaniem kolejnych placówek. Kiedy w 1870 roku powstała najstarsza zachowana do dziś wersja tego dokumentu, państwa Löschinów zabrakło już w gronie członków Zarządu organizacji.

W PAN Bibliotece Gdańskiej zachowały się dwa egzemplarze Statutu Stowarzyszenia do Urządzenia i Utrzymania Zakładów Opieki nad Małymi Dziećmi z 1870 roku; jeden z nich wydrukowany został w drukarni Augusta Wilhelma Kafemanna⁵⁵, drugi w drukarni Edwina Carla Groeninga (Gröninga)⁵⁶ (il. 2).

Analiza Statutu pozwala na określenie celów jakie stawiało sobie Stowarzyszenie i sposobów ich realizacji. Na początku zamieszczone zostało wprowadze-

⁵¹ *Bericht über die vier Klein-Kinder-Bewahr-Anstalten von Januar 1868 bis dahin 1869*, [Danzig 1869], br. pag.

⁵² Por. np. *Bericht über die Klein-Kinder-Bewahr-Anstalten zu Danzig in dem siebenten Jahre seit der Gründung vom 9. Januar 1845 bis dahin 1846*, [Danzig 1846], s. 1. Sprawozdania publikowano w okresie od 1839 do 1915 roku (por. J. Kucharski, P. Szafran, *Bibliografia Gdańska*, [w:] *Historia Gdańska*, red. E. Cieślak, t. 5, Sopot 1997, s. 294) obecnie zachowały się jedynie dla lat: 1845/1846; 1846/1847; 1855/56; 1868/1869; 1872/1873 i 1873/1874.

⁵³ M. Gliński, *Wilhelm Ferdinand Zerneck*, https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=ZERNECKE_WILHELM_FERDINAND (dostęp: 26.09.2020).

⁵⁴ W.F. Zerneck, dz. cyt., s. 154–155.

⁵⁵ *Statut für den Verein zur Errichtung und Erhaltung von Klein-Kinder-Bewahr-Anstalten in der Stadt Danzig*, PAN Biblioteka Gdańska, sygn. Od 13188 8°. Strony paginowane.

⁵⁶ *Statut für den Verein...*, PAN Biblioteka Gdańska, sygn. Od 13189 8°; inny egzemplarz Statutu z tej samej drukarni znajduje się w zbiorach Domu Uphagena, oddziału Muzeum Gdańska, nr inw. MHMG/Uph/H/69. Strony niepaginowane.

nie, w którym omówiono cele działalności Stowarzyszenia. Najważniejsze zadanie wskazano już w pierwszym zdaniu, było to zapobieganie złym wpływom, na jakie narażone były dzieci z robotniczych rodzin, zwłaszcza najmłodsze w wieku od 2 do 7 lat, jako niepodlegające jeszcze obowiązkowi szkolnemu. Dzieci pozostawiane przez pracujących rodziców często bez opieki były zamknięte w domach lub włóczyły się po ulicach, gdzie „dzcizłały”, a co gorsza często kradły lub żebrały. Rodzeństwo w wieku szkolnym, mogące sprawować nad nimi nadzór, było w tym czasie nieobecne.

W Zakładach Opieki młodsze dzieci mogły bezpiecznie przebywać podczas dnia pracy rodziców. Celem tych placówek było nie tylko zapewnienie schronienia, ale także wywieranie pozytywnego wpływu na podopiecznych; opiekunowie podejmowali próby „uszlachetnienia ich serc” („ihr Herz zu veredeln”). Działo się tak poprzez prezentację dobrych przykładów, czytanie fragmentów Biblii, rozmowy umoralniające. Natomiast nie przewidywano nauki w zasadniczym tego słowa znaczeniu. Ważna była natomiast odpowiednia całodzienna opieka, zapewnienie wyżywienia, a także umożliwienie przebywania na świeżym powietrzu, na odpowiednio urządzonych placach zabaw.

W celu realizowania założonych celów, jak informowano w treści Statutu, powołano do życia cztery Zakłady, zlokalizowane w czterech dzielnicach miasta – na Starym, Głównym i Dolnym Mieście oraz na Starym Przedmieściu.

Stowarzyszenie zrzeszało członków opłacających roczną składkę. Różnicowano status członków i darczyńców, którzy dokonywali wpłat jednorazowo (paragraf 1). Członkowie byli zobowiązani, w miarę możliwości, do aktywnej działalności w organizacji. Przysługiwało im prawo wizytowania Zakładów w dowolnym czasie, dysponowali również prawem głosu podczas Walnych zebrań Stowarzyszenia. Ważnym zadaniem członków było obserwowanie pracy Zakładów oraz dzielenie się swoimi opiniami i spostrzeżeniami z Zarządem (paragraf 2).

Walne Zebranie członków Stowarzyszenia (General-Versammlung) odbywało się w pierwszych miesiącach roku kalendarzowego i było zwoływane przez Zarząd. Podczas tego zgromadzenia większością głosów wybierano na roczną kadencję kierującą organizacją siedemnastoosobową Radę zarządzającą (Verwaltungs-Rath). W Statucie zawarto postulat, by w składzie Rady znalazł się każdorazowo urzędnik administracji budowlanej, pedagog i prawnik (paragraf 3). Zmiany Statutu można było dokonać tylko w trakcie Walnego zebrania⁵⁷.

Rada zarządzająca wyłaniała ze swego składu Zarząd Stowarzyszenia (Vorstand) składający się z czterech członków: mężczyzn i cieszącej się ogólnym poważaniem Damy („eine geachtete Dame”). Miała ona, co zostało w Statucie

⁵⁷ O planowanym terminie i przebiegu Walnego zebrania uprzedzano członków Stowarzyszenia przez ogłoszenia prasowe zamieszczone w „Danziger Intelligenz-Blatt” (paragraf 5); w późniejszym okresie zamieszczano także anonse na łamach „Danziger Zeitung”; tak stało się na przykład w 1870 roku, kiedy ogłoszenia o Walnym zebraniu ukazały się na łamach „Danziger Intelligenz-Blatt” nr 72 i 73 oraz „Danziger Zeitung” nr 5987 i 5991.

dokładnie omówione, prawie te same prawa, co pozostali członkowie Zarządu – mogła uczestniczyć w zebraniach (na które została zaproszona) i współdecydować w omawianych kwestiach, nie była jednak upoważniona do reprezentowania organizacji na zewnątrz (paragraf 4). Pozostali członkowie Rady Zarządzającej tworzyli dwunastoosobowe Kuratorium (Curatorium).

Zarząd Stowarzyszenia ze swego grona wybierał przewodniczącego, kolejni jego członkowie zajmowali się: zagadnieniami finansowymi, kwestiami budowlanymi i sprawami administracyjnymi. Najwięcej zadań spoczywało na Damie wchodzącej w skład Zarządu. Do niej właśnie należało przyjmowanie dzieci do Zakładów – odbywało się to we współpracy z duchownymi wszystkich konfesji, którzy polecali przyszłych podopiecznych. W placówkach nadzorowała dyscyplinę wśród podopiecznych oraz tok prowadzonych zajęć dydaktycznych. Do Damy należało również troszczenie się o sprawy gospodarcze, nadzór nad zapewnieniem wyżywienia i częściowo odzienia. Wreszcie jej kompetencją było „to wszystko, co w rodzinnych kręgach jest przedmiotem macierzyńskiej troski”. Miała ona prawo wybrać sobie zastępczynię, które przejmowały wówczas część jej obowiązków (paragraf 6)⁵⁸.

Stowarzyszenie na zewnątrz reprezentowali mężczy członkowie Zarządu, przewodniczący i skarbnik miał prawo podpisywania wszelkich dokumentów. Członkowie Zarządu byli upoważnieni do przyjmowania finansowego wsparcia w bardzo różnej postaci, między innymi składek, datków, darowizn, zapisów testamentowych osób prywatnych, a także dotacji z innych instytucji. Ich uprawnienia obejmowały możliwość zakupu, sprzedaży i wynajmu nieruchomości w imieniu Stowarzyszenia (paragraf 7), w myśl ogólnych uregulowań prawnych obowiązujących na całym terenie państwa (paragraf 8).

Stowarzyszenie, by zapewnić funkcjonowanie swoim placówkom, poza zjedynowaniem hojnych darczyńców, pozyskiwało również środki finansowe z zysków uzyskiwanych z organizacji wykładów i koncertów, na które obowiązywały odpłatne karty wstępu (paragraf 15). Zgromadzony kapitał pozostawał nienaruszalny, a o jego ewentualnym uszczupleniu decydowano podczas Walnego zebrania.

Zarząd składał w trakcie Walnego zebrania sprawozdanie obejmujące okres od stycznia poprzedniego do stycznia kolejnego roku. Do skontrołowania prawidłowości sprawozdania, w tym jego części finansowej, wyznaczano dwóch członków Stowarzyszenia – w praktyce spośród członków Kuratorium (paragraf 10 i 11).

Zadaniem Kuratorium było sprawowanie nadzoru nad funkcjonowaniem poszczególnych Zakładów, zwłaszcza zaś zwracanie uwagi na sprawowanie „łagodnej i właściwej opieki nad dziećmi”. Członkowie Kuratorium nadzorowali również porządek i czystość w poszczególnych placówkach. Mieli obowiązek wpisywać wszelkie spostrzeżenia oraz dostrzeżone nieprawidłowości do prowadzonych

⁵⁸ We wszystkich Zakładach Opieki nad Małymi Dziećmi tworzonych w innych niemieckich miastach tego czasu aktywny udział brały kobiety, których działalność znalazła wyraz w paragrafach 3, 4, 6 i 16 Statutu gdańskiego Stowarzyszenia z 1870 roku.

w każdym Zakładzie dzienników, pozostających do wglądu Zarządu (paragraf 11). Natomiast określenie liczby dzieci w każdej z placówek było domeną Zarządu, podobnie jak znalezienie „nienaganych moralnie” opiekunek i gospodyń, które otrzymywały skromne wynagrodzenie (paragraf 12).

W paragrafie 13 Statutu sformułowano dokładne wymogi stawiane wobec rodziców i podopiecznych Stowarzyszenia. Pod opiekę przyjmowane były dzieci, które ukończyły drugi i nie przekroczyły czwartego roku życia (jakkolwiek umożliwiono odstępstwa od tej reguły). Rodzice zobowiązani byli dostarczyć świadectwo szczepienia na ospę⁵⁹, podopieczni nie mogli cierpieć na żadną zaraźliwą chorobę. Wyraźnie zaznaczono wymogi higieniczne – dzieci miały być umyte i uczesane, ich odzież winna być czysta, niedopuszczalne było przyprowadzanie podopiecznych w łachmanach. Niespełniających tych warunków można było odeśłać do domu. Po ukończeniu siódmego roku życia dzieci trafiały do odpowiednich szkół elementarnych.

Podopieczni musieli być o określonej porze przyprowadzani i odbierani z Zakładu, trzeba było zaopatrzyć ich w „nieco chleba”, spożywanego o godz. 10.00 i 16.00. Dzieci jadły również dostarczony z domu obiad, jednak najuboższym zapewniano nieodpłatnie wyżywienie (paragraf 14).

Osobny paragraf 16 regulował udział kobiet w działalności Stowarzyszenia. Zadaniem Zarządu było zabieganie o pozyskanie pań i panien z wykształconych kręgów społecznych, które miały udzielać wytycznych i wspierać opiekunki podopiecznych. W praktyce nadzorowały one przebieg procesu dydaktycznego. Jak podkreślono, dzieci w najmłodszym wieku wymagały szczególnej troski i wrażliwości ze strony opiekunów.

Pod Statutem z 1870 roku zamieszczonych zostało osiemnaście nazwisk osób wchodzących w skład Rady Zarządzającej, wypada je tu przytoczyć. W gronie tym znalazło się siedem kobiet, przede wszystkim Johanna Müller, która wspierała owdowiałą Augustę Löschin, a po śmierci siostry zadeklarowała chęć kontynuowania jej szlachetnego dzieła. Ponadto do Rady należały panie i panny: Rosalie von Wronke, Johanna Hewelke, Julie Krause, Louise Scheffler oraz Caroline i Ernestine Klinsmann. Kolejnymi członkami Rady byli mężczyźni⁶⁰: kupiec

⁵⁹ Na temat epidemii ospy i innych chorób zakaźnych w Gdańsku XVIII stulecia zob. P. Paluchowski, *Nie tylko dżuma i ospa. Dwa spojrzenia na temat chorób w Rzeczypospolitej i Gdańsku w końcu XVII i drugiej połowie XVIII wieku*, [w:] *Dżuma, ospa, cholera. W trzecieście rocznicę wielkiej epidemii w Gdańsku i na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1708–1711*. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historyczne Miasta Gdańska i Instytut Historii PAN w dniach 21–22 maja 2009 roku, red. E. Kizik, s. 177–178. W XIX wieku Gdańsk zmagał się z innymi nawracającymi groźnymi chorobami, przede wszystkim z epidemiami cholery. Por. A. Szarszewski, *Epidemie cholery w Gdańsku w XIX wieku*, [w:] *Dżuma, ospa, cholera...*, s. 195–211.

⁶⁰ Profesje wymienionych członków Rady Zarządzającej ustalono na podstawie sprawozdania za 1868/1869 rok. Por. *Bericht über die vier Klein-Kinder-Bewahr-Anstalten... 1868/1869...*, br. pag. Autorka jest wdzięczna panu Jerzemu M. Michalakowi za możliwość wymiany myśli na temat składu osobowego Rady.

C.H. Zimmermann, kaznodzieja dr Scheffer, radca sądowy J.J. Berger, poborca loterii Kabus, rentier H. von Dühren, referendarz Otto, pastor Friedrich Hevelke⁶¹, kaznodzieja Friedrich Stosch⁶², kupiec August Momber⁶³, kupiec J. Engel oraz Carl Uphagen.

Warto zatrzymać się nieco dłużej przy ostatniej z wymienionych osób. Carl Wilhelm Uphagen (1803–1878) był członkiem Rady Miejskiej, nieetatowym radcą Zarządu Miasta, w omawianym okresie zarządzał także Fundacją Rodziny Uphagenów (Fideikommiss für die Uphagensche Familie). W młodości – co może w tym kontekście mieć istotne znaczenie – był wraz z rodzeństwem uczniem Löschina w okresie wojen napoleońskich, gdy ten nauczał w domach prywatnych⁶⁴.

W początku 1869 roku, a więc zaledwie rok przed wejściem w życie omawianego tu Statutu, w skład majątku należącego do Stowarzyszenia wchodził kapitał w kwocie 13.300 talarów, a także cztery posesje nieobciążone hipotecznie. W 1868 roku Stowarzyszenie pozyskało około 2300 talarów wpływów, złożyły się na nie kwoty uzyskane z oprocentowania kapitału, składek i darowizn oraz opłaty za bilety wstępu na organizowane wykłady. Organizacja otrzymała także darowizny żywności i tkanin na ubrania dla podopiecznych⁶⁵.

Przyjrzyjmy się teraz nieruchomościom znajdującym się w posiadaniu Stowarzyszenia w 1870 roku. Pierwszą z nich była posesja położona przy obecnie nieistniejącej Jacobs-Neugasse 7 u zbiegu z ulicą Łagiewniki (Schüsseldamm) na Starym Mieście (il. 3, 4). Znajdujący się naprzeciw kościoł św. Jakuba był wówczas wykorzystywany jako siedziba Biblioteki Miejskiej. Zernecke podał, że na zakup posesji i budowę własnej placówki przeznaczono 1200 talarów⁶⁶. Wiadomo, że działalność Zakładu Opieki w tym miejscu rozpoczęła się 9 stycznia 1839 roku. Przyjęto wtedy pierwszych dziewięcioro dzieci⁶⁷, wkrótce ich liczba wzrosła. Jak podkreślano w sprawozdaniach, Staromiejska placówka zapewniała dobre możliwości sprawowania opieki.

Kolejny Zakład Opieki położony był na Dolnym Mieście, w dzielnicy o robotniczym charakterze, w której systematycznie przybywało wytwórni i fabryk. Otwarty został 18 marca 1844 roku, początkowo „pod obcym dachem”, jednak już

⁶¹ F.W.A.H. Hevelke (1817–1892) był pastorem w kościele św. Bartłomieja w Gdańsku od 1852 roku. Por. M. Gliński, *Friedrich Wilhelm Alexander Heinrich Hevelke*, https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=HEVELKE_FRIEDRICH_WILHELM_ALEXANDER_HEINRICH (dostęp: 26.09.2020).

⁶² Friedrich Stosch był kaznodzieją kościoła św. św. Piotra i Pawła w latach 1850–1873.

⁶³ August Momber (1807–1882), menonicki kupiec, był ojcem Alberta, późniejszego profesora Królewskiego Gimnazjum i członka Towarzystwa Przyrodniczego w Gdańsku. Por. M. Gliński, *Albert Momber*, https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=MOMBER_ALBERT (dostęp: 26.09.2020).

⁶⁴ M.G. Löschin, *Aus dem Leben...*, s. 24. Zob. też: E. Barylewska-Szymańska, *Uphagenowie – kronika rodu*, [w:] *Rodzina pomorska*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk 1999, s. 235.

⁶⁵ H. Rickert, dz. cyt., s. 17–18.

⁶⁶ W.F. Zernecke, dz. cyt., s. 154–155.

⁶⁷ *Bericht über die vier Klein-Kinder-Bewahr-Anstalten...1868/1869...*, br. pag.

w rok później podopieczni mogli wprowadzić się do własnej siedziby na posesji przy ul. Łąkowej (Weidengasse) 43 (il. 5). Posesja ta obejmowała nie tylko budynek, ale i rozległy ogród. Również Stare Przedmieście stało się wkrótce terenem działalności Stowarzyszenia. 27 października 1848 roku otwarto tu trzeci Zakład, na jego potrzeby nabyta została szeroka parcela z dużym ogrodem przy ul. Żabi Kruk (Poggenpfuhl) 61 (il. 6, 7⁶⁸). Ostatni, czwarty z Zakładów należących do Stowarzyszenia położony był na terenie Głównego Miasta, przy ul. Sukienniczej (Am Rähm) 12–14, został utworzony w 1858 roku (il. 8). Również ta posesja była znacznych rozmiarów.

Własne siedziby Zakładów Opieki gwarantowały dzieciom bezpieczne i dobre warunki bytowe oraz umożliwiały przebywanie na powietrzu o każdej porze roku. Dawało to dużo swobody, co dla dzieci nawykłych do wychowywania się w ciasnych mieszkaniach – zazwyczaj bez zaplecza w postaci ogrodu – miało duże znaczenie zdrowotne.

Podsumowując, warto podkreślić bardzo ważną rolę, jaką odegrało Stowarzyszenie i prowadzone przez nie Zakłady Opieki nad Małymi Dziećmi w Gdańsku połowy XIX wieku; co roku opiekę znajdowało w nich kilkaset dzieci, na przykład w 1868 roku było ich we wszystkich placówkach łącznie 686, a w rok później – 703. W myśl zapisów Statutu organizacja kształtowała postawy moralne podopiecznych, wychowywała, uczyła nawyków higienicznych, a poprzez prowadzone zajęcia dydaktyczne zapewniała dobry start w dalsze etapy nauki. Niewątpliwie możliwość umieszczenia dziecka w jednej z placówek Stowarzyszenia stanowiła ważne wsparcie dla rodziców, którzy nie musieli zaprzętać myśli i niepokoić się o pozostawione samotnie potomstwo.

Ważne jest także to, że działalność Stowarzyszenia aktywizowała liczne rzesze gdańszczan, nie tylko tych którzy aktywnie uczestniczyli w pracach organizacji, ale też tych, którzy udzielali jej wsparcia finansowego i rzeczowego. Na podkreślenie zasługuje zaangażowanie w działalność kobiet, które w 1870 roku mogły być członkiniami organizacji, a nawet wchodzić w skład Rady Zarządzającej oraz – w przypadku jednej osoby – uczestniczyć w pracach samego Zarządu.

Zaprezentowany szkic, poświęcony przedstawieniu okoliczności powstania i omówieniu Statutu gdańskiego Stowarzyszenia do Urządzenia i Utrzymania Zakładów Opieki nad Małymi Dziećmi z 1870 roku nie wyczerpuje tego niezwykle interesującego i wielowątkowego tematu. Działalności organizacji w drugiej połowie XIX i w początkach XX wieku poświęcona zostanie odrębna publikacja⁶⁹. W tym miejscu można jedynie wspomnieć, że prowadzone przez Stowarzyszenie Zakłady Opieki rozwijały się dobrze do wybuchu pierwszej wojny światowej – w 1908 roku wskazać można dwie kolejne placówki prowadzone przy ul. Biskupiej (Große Berggasse) 1 oraz w dzielnicy Siedlce (Schidlitz) przy ul. Kościelnej

⁶⁸ Skan il. 7 uzyskano dzięki uprzejmości dr. Arkadiusza Staniszewskiego.

⁶⁹ Przygotowywane opracowanie ma ukazać się w tomie *Między prowincjonalizmem a nowoczesnością. Gdańsk w XIX wieku*, red. J. Dargacz (wydanie planowane w 2021 roku).

(Kirchgasse) 3⁷⁰. Spełniło się tym samym dawne marzenie Auguste Löschin o wkroczeniu z działalnością na ten obszar miasta.

Po zakończeniu „Wielkiej wojny” Stowarzyszenie przeżyło poważne trudności, podobnie jak wiele innych społecznych organizacji i instytucji charytatywnych. Pokażny majątek w wyniku inflacji znacząco zmalał, a dawni darczyńcy i współpracownicy borykali się z niełatwą powojenną rzeczywistością. W 1923 roku podjęta została trudna decyzja o zawieszeniu działalności Stowarzyszenia po 87 latach nieprzerwanego funkcjonowania⁷¹.

BIBLIOGRAFIA

- Statut für den Verein zur Errichtung und Erhaltung von Klein-Kinder-Bewahr-Anstalten in der Stadt Danzig*, Danzig: A. W. Kafemann 1870, PAN Biblioteka Gdańska, sygn. Od 13188 8°.
- Statut für den Verein zur Errichtung und Erhaltung von Klein-Kinder-Bewahr-Anstalten in der Stadt Danzig*, Danzig: E.C. Groening 1870, PAN Biblioteka Gdańska, sygn. Od 13189 8°; Dom Uphagena, Muzeum Gdańska, nr inw. MHMG/Uph/H/69.
- Adreß-Buch für das Königliche Danziger Regierungs-Department mit besonderer Berücksichtigung der Stadt Danzig und ihres Polizei-Bezirks*, Danzig 1817.
- Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger für Danzig und dessen Vorstädte*, Danzig 1854.
- Atelier Gottheil & Sohn (1843–1943)*, red. J.W. Wołodźko, Gdańsk 2019.
- Barylewska-Szymańska E., *Johann Carl Schultz i ochrona zabytków w Gdańsku*, [w:] *Portret artysty na nowo odkryty. Johann Carl Schultz (1801–1873) znany i nieznan*. Katalog wystawy 7 sierpnia – 11 października 2009, red. J. Lijka, Malbork 2009, s. 121–142.
- Barylewska-Szymańska E., Maciakowska Z., *Miasto i ludzie u progu nowoczesności. Socjotopografia Gdańska pierwszej połowy XIX wieku*, Gdańsk–Warszawa 2016 (Studia i materiały do dziejów domu gdańskiego, cz. 4, red. E. Kizik).
- Barylewska-Szymańska E., *Uphagenowie – kronika rodu*, [w:] *Rodzina pomorska*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk 1999, s. 227–239.
- Baszanowski J., *Przemiany demograficzne w Gdańsku w latach 1601–1846 w świetle tabel ruchu naturalnego*, Gdańsk 1995
- Bericht über die Klein-Kinder-Bewahr-Anstalten zu Danzig in dem siebenten Jahre seit der Gründung vom 9. Januar 1845 bis dahin 1846*, [Danzig 1846].
- Bericht über die vier Klein-Kinder-Bewahr-Anstalten von Januar 1868 bis dahin 1869*, [Danzig 1869].
- Bielak J., *Budowniczy miejski Carl Samuel Held i próby modernizacji Gdańska na przełomie XVIII/XIX wieku*, [w:] *Gdańsk i okolice 1793–1914. Miasto – ludzie – wydarzenia w rysunku i grafice*. Muzeum Narodowe w Gdańsku, red. W. Bonisławski, A. Baliński, Gdańsk 2014, s. 54–63.
- Bielak J., *Tradycjonalizm w służbie państwa. Szkic z dziejów nowego gmachu Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego*, [w:] *Tradycjonalizm i neotradycjonalizm w sztuce XIX i XX wieku na Pomorzu*, red. J. Tarnowski, R. Nieczyporowski, Gdańsk 2012, s. 87–117.
- Binkowska D., *Szkoły dla dziewcząt w dziewiętnastowiecznym Gdańsku (na podstawie źródeł znajdujących się w Bibliotece Gdańskiej)*, „Libri Gedanenses”, t. 26–28 (2011), s. 67–87.
- Chehm*, red. J. Dargacz, K. Kurkowska, P. Paluchowski, Gdańsk 2018 (Historie Gdańskich Dzielnic, t. 1).

⁷⁰ *Neues Adreßbuch für Danzig und Vororte*, [Danzig] 1908. Natomiast placówka we Wrzeszczu (Langfuhr), położona przy obecnej ul. Waryńskiego (Brunshoferweg) 2 prowadzona była przez niezależne stowarzyszenie o pokrewnej nazwie – Kleinkinder-Bewahrverein.

⁷¹ Próby odnowienia aktywności Stowarzyszenia w okresie międzywojennym wymagają odrębnych badań.

- Czyżak B., *Starogdański nurt kultury*, [w:] *Historia Gdańska*, red. E. Cieślak, t. 4, cz. 1: 1815–1920, Sopot 1998, s. 185–239.
- Dargacz J., *Początki kąpielisk morskich w okolicach Gdańska (około 1800 r.)*, [w:] *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku w kontekście europejskim*, t. 1, red. B. Płonka-Syroka i A. Kaźmierczak, Wrocław 2013, s. 177–197.
- Dargacz J., *Początki kąpieliska morskiego w Brzeźnie (1803–1806)*, „Rocznik Gdański”, t. 69–70 (za lata 2009–2010), s. 47–57.
- Duisburg F.K.G. von, *Geschichte der Belagerungen und Blokaden Danzigs von der frühesten bis gegenwärtigen Zeit*, Danzig 1808.
- Dzienis H., *Akademia Handlowa w Gdańsku – fundacja Jacoba Kabruma*, „Libri Gedanenses”, t. 29/30 (2013), s. 91–110.
- Dzienis H., *Bibliotekarz Matthias Gotthilf Löschin*, [w:] *Kronika Biblioteki Gdańskiej 1596–2016*, red. A. Baliński, A. Frąckowska, M. Otto, Gdańsk 2016, s. 128–129.
- Fortuna G., Tusk D., *Oliwa – Jelitkowo*, Gdańsk 2003.
- Fortuna G., Tusk D., *Wrzeszcz*, Gdańsk 2002.
- Gdańsk i okolice 1793–1914. Miasto – ludzie – wydarzenia w rysunku i grafice*. Muzeum Narodowe w Gdańsku, red. W. Bonisławski, A. Baliński, Gdańsk 2014.
- Geisler W., *Die Großstadtsiedlung Danzig*, (Schriften der Stadt Danzig), H. 3, Danzig 1918
- Gliński M., *Löschin Matthias Gotthilf*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 582.
- Gliński M., *Ludzie dziewiętnastowiecznego Gdańska. Informator biograficzny*, Gdańsk 1994.
- Historia Gdańska*, red. E. Cieślak, t. 4, cz. 1: 1815–1920, Sopot 1998.
- Jackowska K., *Obraz Gdańska i okolic Augusta Lobegotta Randta*, [w:] *Tradycjonalizm i neotradycjonalizm w sztuce XIX i XX wieku na Pomorzu*, red. J. Tarnowski, R. Nieczyפורowski, Gdańsk 2012, s. 35–85.
- Keyser E., *Die Baugeschichte der Stadt Danzig*, Köln–Wien 1978.
- Kowalska H., *Powstanie i działalność Towarzystwa Sztuk Pięknych w Gdańsku w świetle jego statutu*, [w:] *Z dziejów kultury Pomorza XVIII–XX wieku*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk 2001, s. 64–80
- Krause W., *Das Danziger Theater und sein Erbauer Carl Samuel Held*, b.m.w., b.r.w.
- Kucharski J., Szafran P., *Bibliografia Gdańska*, [w:] *Historia Gdańska*, red. E. Cieślak, t. 5, Sopot 1997.
- Liévin A., *Die Mortalität in Danzig während der Jahre 1863 bis 1869 mit Beziehung auf die öffentliche Gesundheitspflege*, „Vierteljahrsschrift für Gesundheitspflege” 1871, s. 329–390.
- Lijka J., *Johann Carl Schultz (1801–1873) znany i nieznanym. Zarys życia i twórczości*, [w:] *Portret artysty na nowo odkryty. Johann Carl Schultz (1801–1873) znany i nieznanym*. Katalog wystawy 7 sierpnia – 11 października 2009, red. J. Lijka, Malbork 2009, s. 13–35.
- Loew P.O., *Danzig und seine Vergangenheit 1793–1997. Die Geschichtskultur einer Stadt zwischen Deutschland und Polen*, Osnabrück 2003 (Einzelveröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts Warschau, 9).
- Loew P.O., *Gdańsk i jego przeszłość. Kultura historyczna miasta od końca XVIII wieku do dzisiaj*, tłum. J. Mosakowski, Gdańsk 2012.
- Löschin M.G., *Aus dem Leben eines Amts-Jubilares. Am 5. Dezember 1865*, Danzig [1865]
- Löschin M.G., *Danziger Chronik des Jahres 1824. Zur Fortsetzung seiner Geschichte Danzigs*, Danzig b.r.w.
- Löschin M.G., *Geschichte Danzigs von der ältesten bis zur neuesten Zeit*, T. 1–2, Danzig 1822–1823.
- Löschin M.G., *Geschichte Danzigs*, „Gedana, ein Unterhaltungsblatt für die gebildeten Stände Danzigs zum besten Hülfbedürftiger” 2, H. 4 (1816).
- Mokrzejcki L., *Gdańskie Gimnazjum Akademickie – zarys dziejów*, [w:] *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*, t. 1: *Szkie z dziejów*, red. E. Kotarski, Gdańsk 2008, s. 13–41.
- Neues Adreßbuch für Danzig und Vororte*, [Danzig] 1908.
- Nipperdey T., *Verein als soziale Struktur in Deutschland im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert*, [w:] *Geschichtswissenschaft und Vereinswesen im 19. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte historischer Forschung in Deutschland*, hrsg. v. H. Boockmann, Göttingen 1972, s. 1–44.
- Oelrichs H., *Statistische Mittheilungen über den Regierungsbezirk Danzig* (Erste Fortsetzung), Danzig 1863.

- Omilanowska M., *Gdańska czy(li) niemiecka? Problematyka identyfikacji narodowej i regionalnej na przykładzie architektury Gdańska lat 1871–1914*, [w:] M. Omilanowska, *Budowanie nad Bałtykiem. Studia z architektury i sztuki Gdańska, Pomorza i Żmudzi*, Gdańsk 2018, s. 42–51.
- Paluchowski P., *Nie tylko dżuma i ospa. Dwa spojrzenia na temat chorób w Rzeczypospolitej i Gdańsku w końcu XVII i drugiej połowie XVIII wieku*, [w:] *Dżuma, ospa, cholera. W trzecieście rocznicę wielkiej epidemii w Gdańsku i na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1708–1711*. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historyczne Miasta Gdańska i Instytut Historii PAN w dniach 21–22 maja 2009 roku, red. E. Kizik, s. 171–180.
- Paluchowski P., *Pierwsi dyrektorzy Szkoły Nawigacyjnej w Gdańsku: Ludolf Tobiesen i Michael Bille*, [w:] *Między Gdańskiem a Santiago. 600-lecie konsekracji kościoła św. Jakuba fundacji szyprow morskich w Gdańsku*, red. B. Siek, A. Szarszewski, P. Paluchowski, Gdańsk 2015, s. 215–228.
- Rickert H., *Die Armenpflege in Danzig. Ein Beitrag zur Frage über die Wirkungen des Gesetzes vom 31. Dezember 1842*, [Danzig 1869].
- Rodenstein M., *„Mehr Licht und Luft“. Gesundheitskonzepte im Städtebau seit 1750*, Frankfurt/Ma–in–New York 1988.
- Romanow A., *Obraz demograficzny miasta*, [w:] *Historia Gdańska*, red. E. Cieślak, t. 4, cz. 1: 1815–1920, Sopot 1998, s. 18–22.
- Rozmarynowska K., *Ogrody odchodzące...? Z dziejów gdańskiej zieleni publicznej 1708–1945*, Gdańsk 2011, s. 180–245.
- Schulz M., *Emanzipation in Stadt und Staat. Die Judenpolitik in Danzig 1807–1847*, Göttingen 2016 (*Hamburger Beiträge zur Geschichte der deutschen Juden*, Bd. 46).
- Srebra od pokoleń. Gdańscy złotnicy Stumpfowie 1804–1945*. Katalog wystawy Muzeum Gdańska, red. A. Frąckowska, Gdańsk 2019).
- Staatsbuch der Freien Stadt Danzig*, Danzig 1926.
- Stare Przedmieście*, red. J. Dargacz, K. Kurkowska, Gdańsk 2019 (Historie Gdańskich Dzielnic, t. 2).
- Ślaski K., *Stosunki demograficzne, narodowościowe i wyznaniowe*, [w:] *Historia Pomorza*, t. 3: 1815–1850, cz. 1: *Gospodarka, społeczeństwo, ustrój*, red. G. Labuda, Poznań 1993, s. 143–176.
- Tusk D., Duda W., Fortuna G. i inni, *Był sobie Gdańsk*, Gdańsk, t. 1 (1996), t. 2 (1997), t. 3 (2000), t. 4 (2001), t. 5 (2003).
- Verzeichnis der in Danzig bestehenden Stiftungen, Wohltätigkeitsanstalten und gemeinnützigen Vereine*, [Danzig] 1903.
- Wędrowki po Wrzeszczu*, red. K. i J. Szczepańscy, Gdańsk 2011
- Wiebe E., *Die Reinigung und Entwässerung der Stadt Danzig*, Berlin 1865.
- Wohnungs-Anzeiger von See- und Handelsstadt Danzig nebst den Vorstädten pro 1867/68*, Danzig 1867.
- Wojtczak K.A., *„Ostoja Oświaty i azyl dla sztuki” – dziewiętnastowieczna przebudowa klasztoru po-franciszkańskiego w Gdańsku na zespół szkół i Muzeum Miejskie*, [w:] *Stare Przedmieście*, red. J. Dargacz, K. Kurkowska, Gdańsk 2019 (Historie Gdańskich Dzielnic, t. 2), s. 285–306.
- Worte der Erinnerung an die threue entschlafene Begründerin der hiesigen vier Klein-Kinder-Bewahr-Anstalten gewidmet der Armen unserer Stadt. Danzig, im März 1870* [Danzig 1870].
- Zernecke W.F., *Neuester Wegweiser durch Danzig und dessen Umgegend. Eine alphabetisch geordnete Schilderung alles Desjenigen, was in und um Danzig merkwürdig oder in irgend einer Beziehung interessant ist. Nebst einem Anhang: Drei Tage in und bei Danzig*, Danzig 1843.
- Gliński M., *Albert Momber*, https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=MOMBER_ALBERT (dostęp: 26.09.2020).
- Gliński M., *Friedrich Wilhelm Alexander Heinrich Hevelke*, https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=HEVELCKE_FRIEDRICH_WILHELM_ALEXANDER_HEINRICH (dostęp: 26.09.2020).
- Gliński M., *Towarzystwo Pokoju*, https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=Towarzystwo_Pokoju
- Gliński M., *Wilhelm Ferdinand Zernecke*, https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=ZERNECKE_WILHELM_FERDINAND (dostęp: 26.09.2020).
- Rudolph F.W., *Zeittafel zur Kindergartengeschichte*, <http://www.f-rudolph.info/downloads/rudolph-kindergartengeschichte2.pdf>

THE FIRST COMMUNITY EARLY CHILDCARE FACILITIES IN GDANSK IN THE LIGHT OF THE STATUTES OF 1870

Abstract. The statutes of the community Association for the Establishment and Maintenance of Early Childcare Facilities (*Verein zur Errichtung und Erhaltung von Klein-Kinder-Bewahr-Anstalten*) dating to 1870 underlines the goal behind the activity of the organisation: the provision of appropriate day care to children aged from 2 to 7 years during the time when their unwealthy parents work. In compliance with the guidelines of the authorities of the Association, the staff of the facilities shaped the moral attitudes of the children, educated them, taught them hygiene habits, and provided them with a good start to subsequent stages of their school education by conducting classes. Towards the end of the 1860s, the four Facilities – located in the Old Town (as of 1839), in the Lower Town (as of 1844), in the Old Suburbs (as of 1848) and on the edge of the Main Town (as of 1858) – provided care to about 700 little children. The Association activated the inhabitants of Gdansk – not only the ones actively participating in the work of the organisation, but also the ones providing financial support and support in kind. What should be stressed is the involvement of women in the activity: they were not only members of the Association, but, in line with the 1870 Statutes – which was exceptional in the social realities of the time – could sit on the Governing Council (*Verwaltungs-Rath*), and even (in one case) on the Board (*Vorstand*).

Keywords: associations, little children, emancipation of women, kindergartens, Gdansk – 19th century

DIE ERSTEN DANZIGER SOZIALEINRICHTUNGEN ZUR BETREUUNG KLEINER KINDER IM LICHT DES STATUTS VON 1870

Abstract. Das Statut des Vereins zur Errichtung und Erhaltung von Kleinkinderbewahranstalten von 1870 definiert das Ziel der Tätigkeit der Organisation, Kindern im Alter von 2 bis 7 Jahren Tagesbetreuung zu sichern, während ihre unbemittelten Eltern arbeiteten.

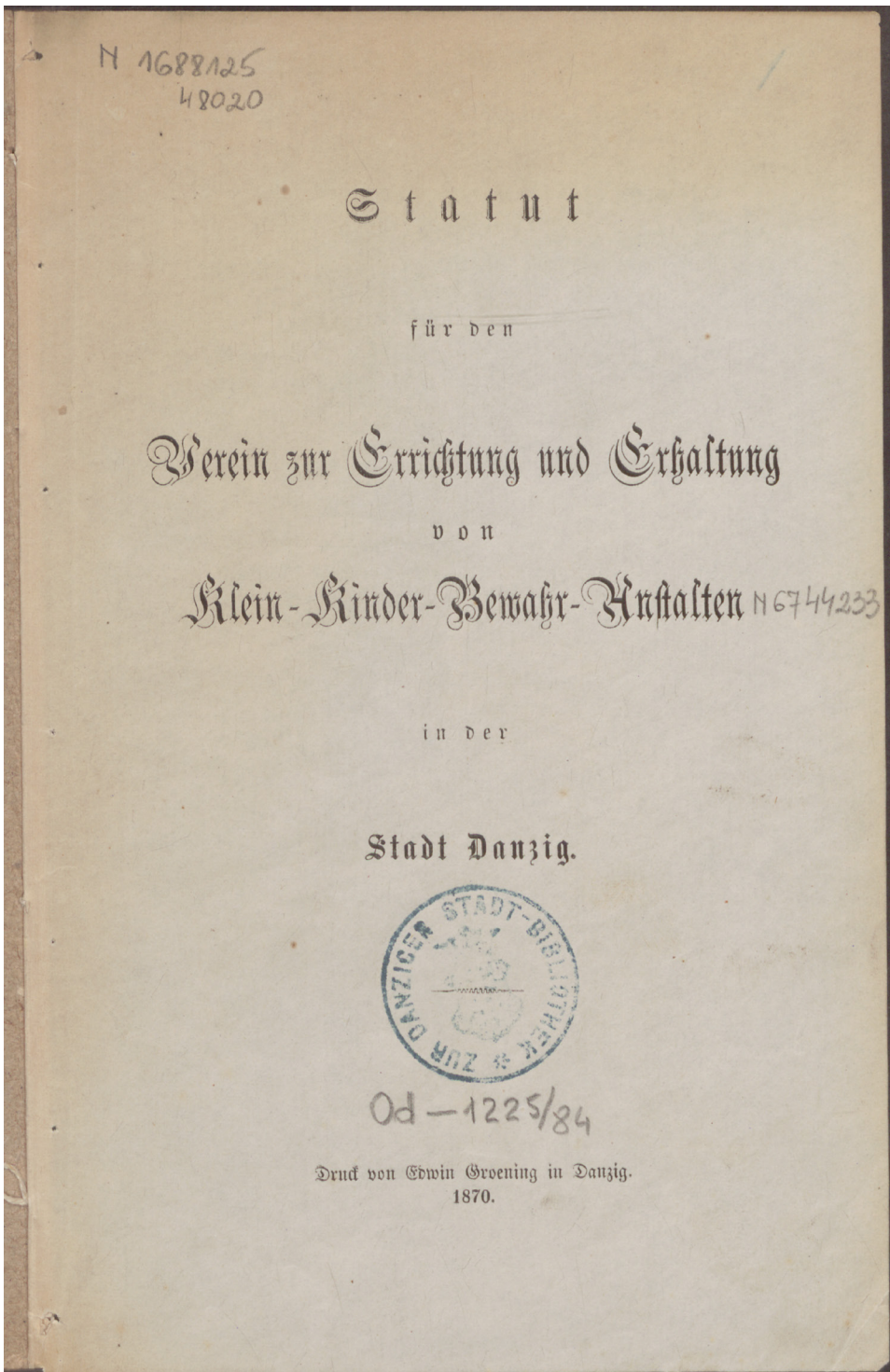
Die Mitarbeiter der Einrichtungen formten gemäß den Empfehlungen der Verbandsbehörden die moralische Einstellung der Schützlinge, erzogen sie, lehrten hygienische Gewohnheiten und sorgten durch didaktische Aktivitäten für einen guten Start in die nächsten Stufen der Schulbildung. Ende der 60er Jahre des 19. Jahrhunderts gab es in vier Einrichtungen – in der Altstadt (ab 1839), in der Niederstadt (ab 1844), in der Alten Vorstadt (ab 1848) und am Rande der Rechtstadt (ab 1858) – etwa 700 kleine Kinder.

Der Verein regte die Einwohner von Danzig an, sich nicht nur aktiv an der Arbeit der Organisationen zu beteiligen, sondern auch diejenigen, die finanzielle und materielle Unterstützung leisteten. Hervorzuheben ist die Beteiligung von Frauen, die nicht nur dem Verein angehörten, sondern nach dem Statut von 1870 – in der sozialen Realität der Zeit eine Seltenheit – Mitglieder des Verwaltungsrates waren und sogar (in einem Fall) an der Arbeit des Vorstands selbst teilnehmen konnten.

Schlüsselwörter: Vereine, Kleinkinder, Frauenemanzipation, Kindergärten, Danzig – 19. Jh.

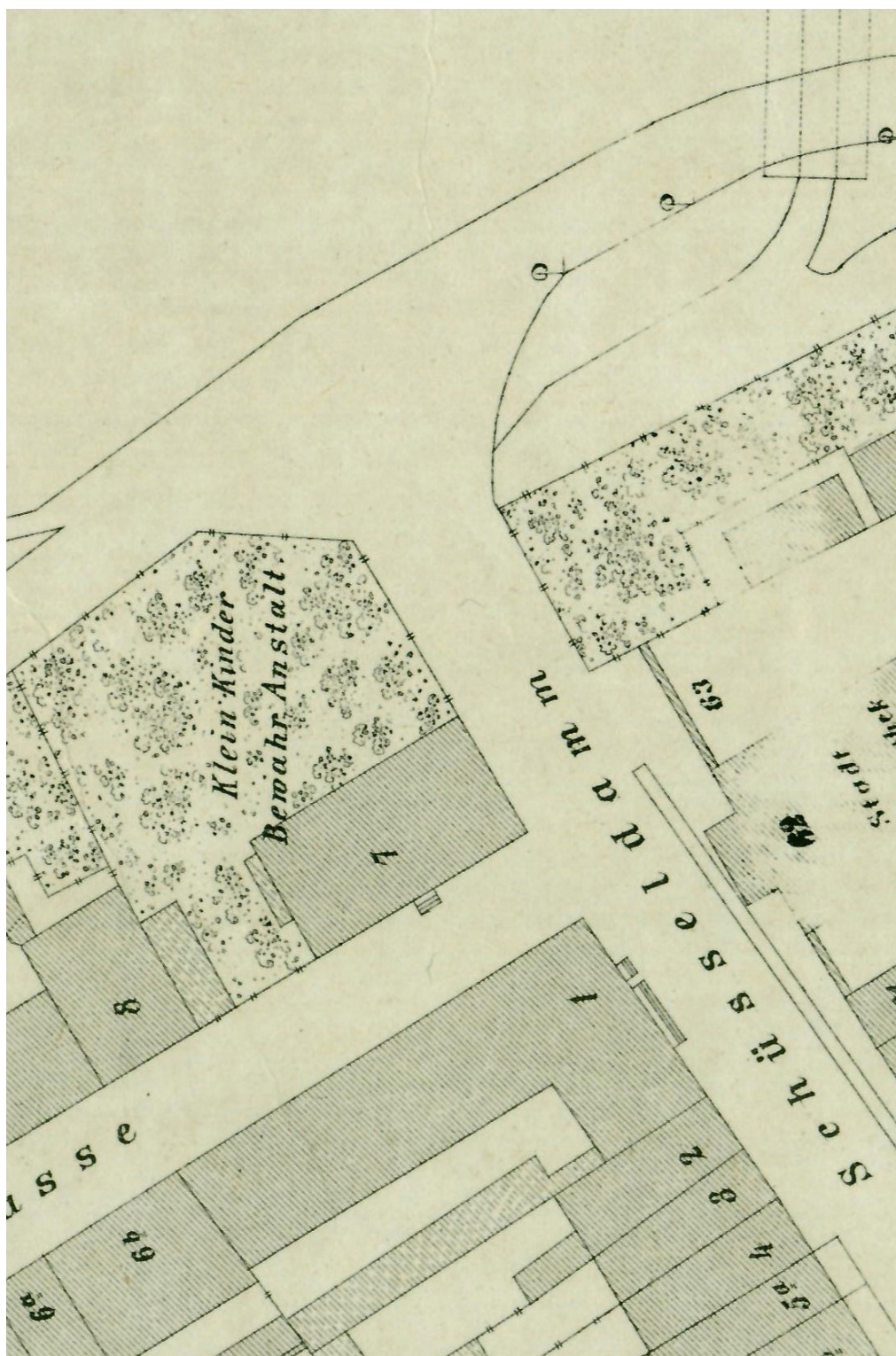

1. Matthias Gotthilf Löschin, zdjęcie portretowe, fot. A. Sonnenfeld
(PAN Biblioteka Gdańska, nr inw. Al. III/145/38)

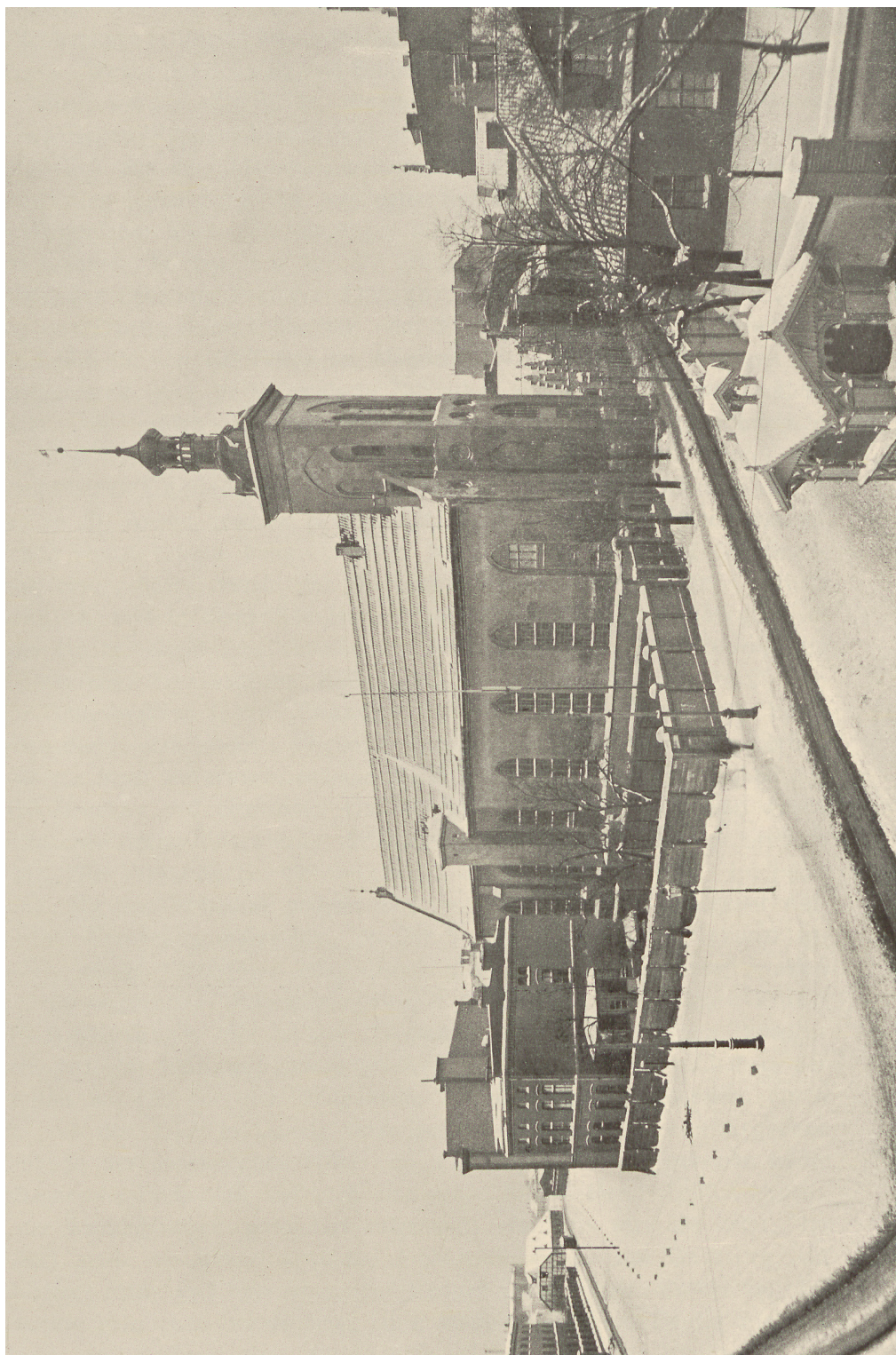
2. Strona tytułowa Statutu Stowarzyszenia, drukarnia E.C. Groeninga, 1870 rok
(PAN Biblioteka Gdańska, sygn. Od 13189 8°)

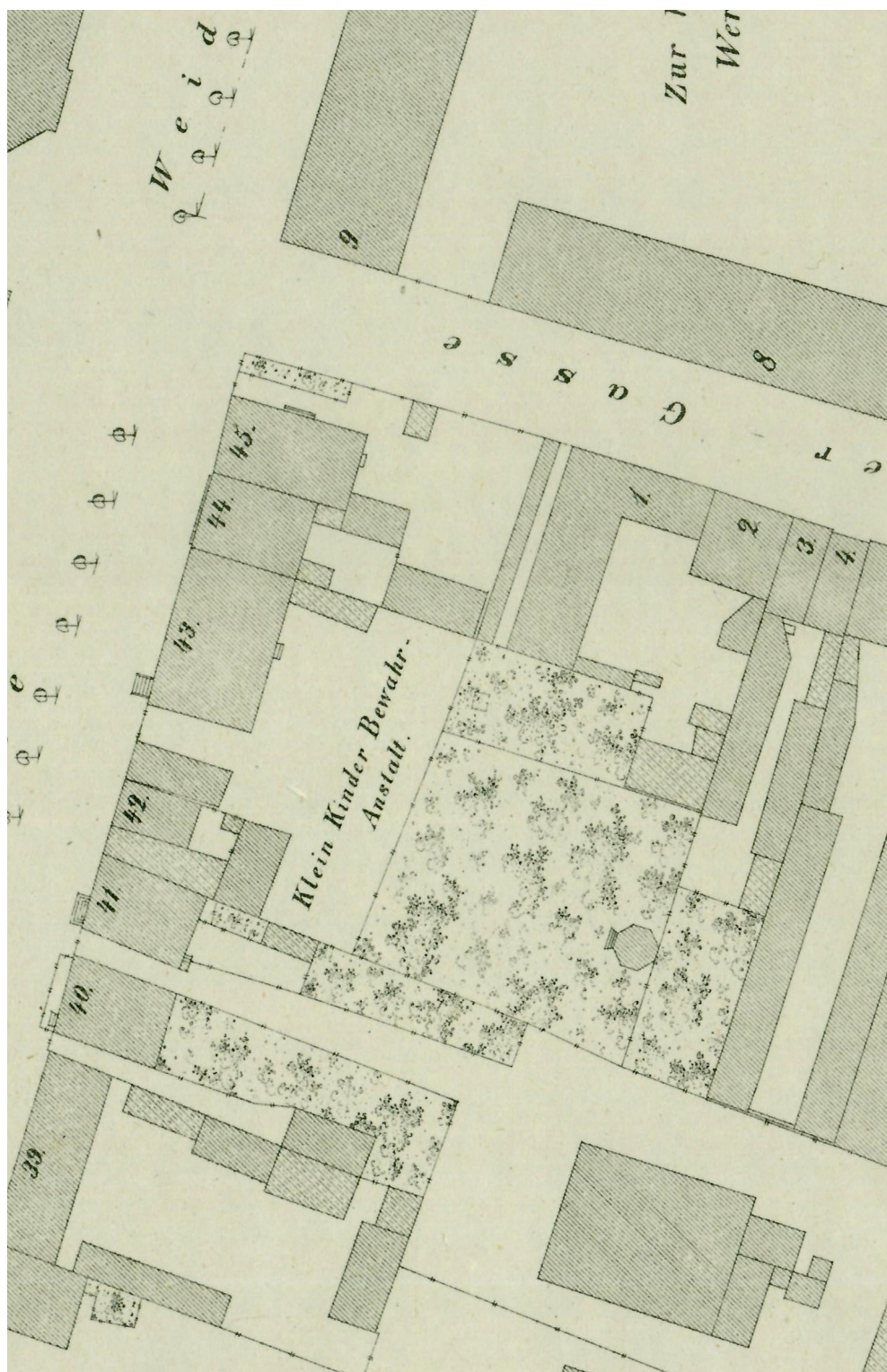
3. Posesja Zakładu Opieki na Starym Mieście, fragment planu Gdańska D. Buhsego, 1866–1869
(PAN Biblioteka Gdańska, nr inw. CI 41.7)

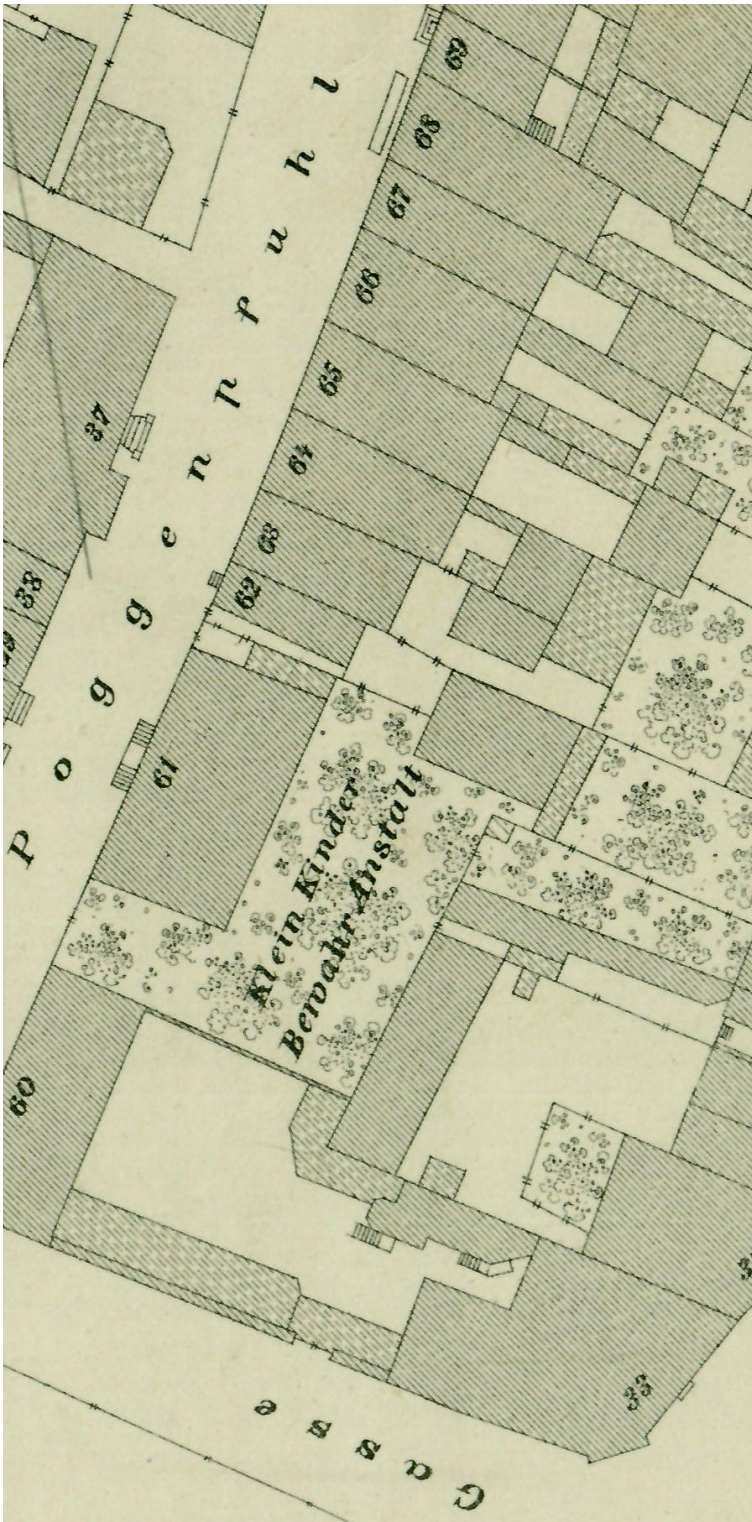
4. Widok na ul. Łagiewniki oraz kościół św. Jakuba i Zakład Opieki, około 1905 roku
O. Günther, K. Kleefeld, *Die Danziger Stadtbibliothek. Ihre Entwicklung und ihr Neubau*, Danzig 1905, po s. 12

5. Posesja Zakładu Opieki na Dolnym Mieście, fragment planu Gdańska D. Buhsego, 1866–1869
(PAN Biblioteka Gdańska, nr inw. C I 41.13)

6. Posesja Zakładu Opieki na Starym Przedmieściu, fragment planu Gdańska D. Buhsego, 1866–1869
(PAN Biblioteka Gdańska, nr inw. C I 41.5)

7. Widok na ulicę Żabi Kruk oraz kościół św. Piotra i Pawła, około 1910 roku
C. Gurlitt, *Historische Städtebilder*, Bd. 11: Danzig, Berlin 1910, Bl. 8

8. Posesja Zakładu Opieki na Głównym Mieście, fragment planu Gdańska D. Buhsego, 1866–1869
(PAN Biblioteka Gdańska, nr inw. CI 42.11)